

O IDEOLOŠKOM SUSTAVU FRANJE RAČKOGA

Pod pojmom »ideologija« razumijem sustave vrednovanja i prikazivanja povijesne zbilje koji potiču određene društvene zajednice, klase ili nacije, te pojedince na djelatnosti okrenute prema zajedničkom idealu. Ideologija obuhvaća sva područja ljudskoga života, ona se gradi na iskustvima i mitovima prošlosti i povezuje ih s problemima, zadacima i ciljevima suvremene zajednice. Različitim interpretacijama realne podloge, ideologije opravdavaju postojeću društvenu situaciju ili težnju određenih grupa za njenim mijenjanjem. Zato je ideološka slika stvarnosti pojednostavljena, jednostrana, više ili manje deformirana, tj. ona uglavnom sadrži razne kombinacije realnih i iskrivljenih ocjena zbilje.

Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata bile su važna povijesna snaga pri konstituiranju hrvatske nacije od razdoblja i ideologije ilirizma do međuratnog vremena i ideologije seljačkog pokreta.¹ Specifičnost je integracije hrvatske nacije u 19. stoljeću da se jugoslavizam (uz ekskluzivni hrvatski nacionalizam) javlja kao nacionalno-integracijska ideologija u različitim oblicima, u skladu sa stupnjem povijesnog i društvenog razvoja, s društvenom sredinom, s mogućnostima i dostignućima političke, kulturne i ekonomske akcije, te ulogom vanjskih utjecaja. Zato ne valja pod dosada upotrebljivanim pojmom »jugoslavenska ideja« shvatiti samo »misao« koja se redovno veže uz ličnosti Strossmayera i Račkoga.

I onaj tip jugoslavenske ideologije, čije je osnovne sastavne dijelove nesumnjivo formulirao i širio sam Rački, mnogo je obuhvatniji od njegova sustava. Sjećajući se svoga govora pri otvaranju Jugoslavenske akademije, Rački je jednom prilikom izjavio: »Ove riječi nisu samo moja svojina; ja je izvadih iz uma i srca celokupne inteligencije naše.«² Jugoslavenski ideološki sustav, koji se razvijao i djelovao u razdoblju između ilirizma i moderne, doista je djelo hrvatske građanske inteligencije. Bio je pokretačka snaga i opravdanje djelatnosti u procesu stvaranja hrvatske građanske kultu-

¹ M. Gross, Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten, Die Donaunonarchie und die Südslawische Frage von 1848 bis 1918. Texte des ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens, Gösing 1976, Wien 1976, 19—38.

² Rad JAZU, 86, 1887, 154.

re i društva. Različiti elementi te ideologije javljaju se na svim područjima aktivnosti i stvaralaštva, ali ostaju ograničeni na inteligenciju koja izražava interese i mentalitet bogatije buržoazije, na samu tu buržoaziju i na znatni dio katoličkog svećenstva.

Danas još nije moguće cjelovito prikazati ideologiju Račkoga jer ona dosada u historiografiji nije bila predmet sustavnog proučavanja.³ Temeljita ocjena njenih sastavnih dijelova i njene cjeline može biti samo rezultat dugotrajnih i opsežnih istraživanja.

Kao i drugi ideolozi, Rački nije svoj ideološki sustav predočio u zaokruženom obliku. Historičar ga mora rekonstruirati iz njegovih mnogobrojnih izjava te iz njegove djelatnosti kao organizatora znanosti, historičara i političara. Sam za sebe kaže da je »ličnost otvoreno izraženih načela« koja su plod »trajna razmišljanja«.⁴ Bio je zaista dosljedan i čvrst u svojim uvjerenjima. Zato njegov ideološki sustav, koji je funkcionirao tridesetak godina: od osnovne formulacije (1860—1862) pa sve do razdoblja smrti (1894), ne doživljava s vremenom neke znatnije izmjene. Zanemarujući ovom prilikom određene nijanse i pojedinosti kao posljedice povijesnoga tako političkih zbivanja, kulturnih dostignuća i stupnjeva društvenog razvoja, pokušat ću, bez obzira na trenutak formulacije, prikazati one sastavne dijelove te ideologije koje smatram bitnim.⁵

³ U svom govoru na proslavi stogodišnjice rođenja Račkoga Slobodan Jovanović je prvi pokušao formulirati osnovne probleme u vezi s njegovim ideološkim sustavom. Jovanović je upotrijebio pojam »ideologija« koji kod njega znači skup ideja. Zaključio je da je Rački želio »srpsko-hrvatsku zajednicu« koja bi bila »jedinstvo sred ravnopravnosti«. (Franjo Rački i jugoslavenska misao, u: Proslava stogodišnjice rođenja Franje Račkoga, Zagreb 1929, 38—45; Franjo Zenko prvi se pozabavio religioznim shvaćanjima mladoga Račkoga prije njegove kulturne i političke aktivnosti i zato dao važan prilog poznavanju uloge liberalnoga katolicizma u okviru njegova ideološkog sustava. Isti je autor također postavio na dnevni red istraživačko pitanje o »narodnoj znanosti« u Račkoga koja je zacijelo osnovno sredstvo za postizavanje ideala formuliranih u ideološkom sustavu Račkoga. (Franjo Rački kao filozofski pisac i teoretik »narodne znanosti«, u: Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 1—2, Zagreb 1975, 37—74; Usp. i M. Gross, »Ideja Jugoslavjenstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860—1862), Historijski zbornik (Sidakov zbornik) XXIX—XXX, 1876—77, 331—345, Ruski historičar V. I. Freidzon nije se doduše posebno bavio ideološkim sustavom Račkoga, ali je ocijenio jugoslavensku ideologiju narodnjaka (»hrvatski buržoaski jugoslavizam«) kao učenje o zbližavanju ravnopravnih jugoslavenskih naroda i o nužnosti »nadmacionalne« federacije Južnih Slavena. Pri tom je na svoj način uočio da je riječ o hrvatskoj nacionalno-integracijskoj ideologiji, da je »jugoslavizam« zato slojevit, da sadrži unutarnje protivrječnosti i da ga se ni u kom slučaju ne može svesti na »unitarizam«. B. И. Фрейдзон, Борьба хорватского народа за национальную свободу, Москва 1970, 116—146.

⁴ Rad JAZU, 86, 1887, 157.

⁵ Dakako, ideološki sustav Račkoga u svojoj je cjelini identičan s ideologijom Strossmayera uz određene razlike koje tek treba utvrditi. No Strossmayer, koji je zacijelo dao poticaj mnogim gledištima Račkoga, nije svoje misli nikada tako precizno formulirao kao Rački. U okružnicama i govorima biskup i propovjednik često prikriva ideologa »jugoslavenske pomisli«. Dakako o nekim dijelovima zajedničkog ideološkoga sustava, prije svega o sjedinjenju kršćanskih crkava, rekao je više od Račkoga.

Možda ćemo se najlakše približiti složenoj strukturi ideološkog sustava Račkoga ako najprije razmotrimo njegov središnji dio, naime romantičko učenje o »duši«, »duhu«, »biću« ili »geniju naroda«, preuzeto od ilirizma i njegovih uzora te prilagođeno povijesnoj akciji u postilirskom razdoblju.

Rački je polazio od pretpostavke da suvremeno povijesno kretanje u Evropi ostavlja samo dvije alternative: ili potpunu izgradnju nacija kao kulturnih i političkih osobnosti ili asimilaciju srednjovjekovnih naroda unutar već postojećih nacija s razmjerno visokim kulturnim stupnjem i razvijenom državnošću. »Biće« nacije za Račkoga je »duh naroda«, što ga definira kao splet davnih predaja i novih »ideja« 19. stoljeća. Smatra da su osnovne osobine »naroda« postojale još prije kršćanstva, što pokušava ilustrirati na primjeru Slavena i Južnih Slavena. Kršćanska kultura nije prema Račkom odbacila cijeli poganski temelj, nego samo način života i vjerovanja koja su bila suprotna osnovnim kršćanskim zasadama. Ostala predaja, koja je izvirala iz »bića naroda«, našla je svoje mjesto u daljem razvoju naroda u kršćanskom duhu.⁶ Teistička koncepcija katoličkog svećenika je pobudila u Račkome vjeru u neposrednu intervenciju Providnosti u povijesni tok. Bitno je pri tom shvaćanje da je Providnost usadila u narode »duše« i odredila im posebne misije za dobro cijeloga čovječanstva. »Prirodni bi tok ljudske povijesti bio, da se naravne u duhovne jedinice preobrazbe i razviju; pak da svaka dođe do napona svojih sila, a sve da skladno djeluju na spas cjeline, i napokon da teže k nadnaravnoj cieli onoj za koju su stvorene.«⁷

Rački je bio uvjeren da je osnovna zadaća pobornika »narodne ideje« da spoznaju »dušu« naroda u njezinim različitim povijesnim pojavama i da je izgrađuju i usavršavaju u skladu s njezinim od Boga određenim konstantama i njenim promjenama u uvjetima različitih stupnjeva povijesnog kretanja. Prema Račkom »duša naroda« nije dakle statična. Ona je na udaru povijesnih zbivanja koja mogu mijenjati i samu njenu bit, pa i uništiti je. I prvobitna zajednička »duša« Slavena doživjela je takvu sudbinu. Treba je dakle »preporoditi« u skladu s »duhom« 19. stoljeća, postepenom borbom za izgradnju »samosvijesti« pojedinih slavenskih naroda i za skupnu svijest »slavenske uzajamnosti«.

Temelj »osjećaja narodnoga zajedništva« i »naravni osnov narodnosti« za Račkoga je narodni jezik i »narodna ćud«, prirodna većini pripadnika određenoga naroda. Jezik i »psicha« su dakle osnovni sastavni dijelovi »duše naroda« koja se, međutim, bez obzira na svoju prirodnu podlogu »narodnosti« u srednjem vijeku, može održati samo visokim osjećajem svijesti koji pobuđuje pojedince na akciju. »Skup ljudi jednoga jezika, jednih običaja, jednoga životnoga oblika postaje narodom u pravom značenju rieči, kada doraste

⁶ Ljetopis JAZU, 4, 1889, 83—4.

⁷ Ljetopis JAZU, 5, 1890, 92.

do svijesti svojega duhovnoga jedinstva, kada se osjeća jednim.«⁸ Polazeći s toga gledišta, Rački je bio uvjeren da su u povijesti »djela duha« (ili »uma«) mnogo važnija za razvoj naroda nego »junačka« djela i da se narod s »duševnim jedinstvom« može održati i napredovati iako nema »ine oblike jedinstvenoga života u državnoj zajednici.«⁹ Duševno je jedinstvo, prema tome, uvjet za državu. »Zajednica u knjizi krči put zajednici u zadruci.«¹⁰

Rački je dakako znao da se teškoće u vezi s očuvanjem, izgradnjom i usavršavanjem »duše naroda« ne javljaju samo u vezi s povijesnim zaprekama nego i s postojanjem različitih društvenih »razreda« u kojih, barem do njegova vremena, nije mogla postojati jedinstvena »svijest«. Kao što ćemo vidjeti, to se odrazilo u njegovim pogledima na problem društvenih struktura.

Prema Račkom pokretači povijesti zacijelo su »viša promisao« i »genij našeg naroda«, ali samo uz svjesnu i odgovornu akciju »osviještenog« dijela nacije, dakako na čelu s inteligencijom. Zato je bio uvjeren da je »božjom promisli« pozvan u »službu« »narodne ideje« da obavi svoj dio zadatka »u našem narodu, na slovjenском jugu, u slovjenском svijetu, u sveobćoj prosvjeti čovječanstva.«¹¹

Kad je riječ o »duši naroda«, nužno je istraživačko pitanje koji »narod« obuhvaća ta »duša«: Slavene, Južne Slavene, Srbe i Hrvate kao jedinstvo, ili Hrvate, Srbe, Slovence i Bugare kao zasebne osobnosti. Pri tom valja razmotriti kako Rački kao »svijesni« Hrvat, hrvatski historičar i političar, tvorac ideologije koja pomaže integraciju hrvatske nacije, usklađuje svoje hrvatstvo s jugoslaventvom.

Podloga na kojoj Rački gradi svoju interpretaciju povijesne zbilje u vezi s konstituiranjem južnoslavenskih nacija i njihovih građanskih društava zacijelo je učenje o »slavenskoj uzajamnosti«. Preuzeo ga je od Kolarove razrade Herderovih predodžaba o Slavenima kao »narodu« budućnosti koji je pozvan da moralno preporodi svijet. Mislim da je na način primjene toga nauka na Račkoga znatno utjecao češki historičar, političar i ideolog František Palacký. Iako protestant i mnogo konzervativniji od Račkoga, on je prije svega u svojoj »Povijesti češkoga naroda« iznosio ideološke predodžbe koje nalazimo čvrsto utkane i u ideološki sistem Račkoga. Smatrajući da je vrijednost nacije u ideji koju zastupa kao doprinos čovječanstvu i da prema tome i male nacije mogu postići visoku kulturnu razinu pa i prestići velike nacije, Palacký je opravdavao češko-njemačke sukobe u prošlosti i sadašnjosti svojim naukom o suprotnostima Slavena i Nijemaca koje tobože potječu iz njihova različitog narodnog »duha«. S jedne strane slikao je osjećajne, mi-

⁸ Isto, 91.

⁹ Rad JAZU, I, 1867, 46; isto, 25, 1873, 229.

¹⁰ Rad JAZU, 13, 1870, 162.

¹¹ Rad JAZU, 86, 1887, 228.

roljubive i radine Slavene i njihov život na temelju demokratskih slavenskih ustanova. S druge je strane prikazao Nijemce kao ratnike i pljačkaše na čelu s vojničkom kastom koja je kasnije stvorila feudalno uređenje strano slavenskom »duhu«. ¹² Rački je tu tezu o iskonskoj suprotnosti između slavenstva, s jedne strane, te germanstva ali i romanstva, s druge strane, razrađivao na razne načine i u svojim historijskim raspravama i u svojoj kulturnoj i političkoj akciji.

Račkome je bitna, dakle, »ideja slovjenske uzajamnosti« iz koje je crpio snagu u svojoj borbi za kulturno i političko zbliženje Južnih Slavena i za »duševni preporod« Hrvata. Želio je da »osvišteni« Južni Slaveni spoznaju da su »članom velikog plemena« sa sjajnom budućnosti i da je zato »duševno zajedništvo narodâ toga plemena« nužnost. »Narod slovjenski«, smatrao je Rački, postavljen je od Providnosti »na razmeđu izтока i zapada, svojima je leđima tolike vjekove štitio umni rad sretnijega zapada«. No velike žrtve »naroda slovjenskog« za »obranu kršćanske civilizacije« evropska Klio nije uopće uzela u obzir. ¹³ Mit hrvatskoga feudalnog plemstva, koje je sebe doživljavalo kao »predziđe kršćanstva«, postalo je na drugi način sastavni dio ideološkog sustava Račkoga radi opravdanja zaostalosti Slavena i Južnih Slavena nasuprot »sretnijim« Germanima i Romanima i njihove kršćanske misije.

S obzirom na »istočno pitanje« u njegovo vrijeme, borba protiv islama bila je po njegovu mišljenju bitni sastavni dio »misije« Slavena i Južnih Slavena. Poučen povijesnim iskustvom da se »plemenska pocjepanost« Slavena pokazala neplodnom i onesposobila ih za takmičenje s drugim narodima na »poprištu sveobće uljudbe«, Rački je upozoravao da prvaci »duševnih preporoda« kod Slavena sada općenito ističu što ta »plemena« sjedinjuje i jača. Uvjeren je da je sve ono što spaja Slavene povezano s njihovim »bićem«, dok su razlike i suprotnosti koje ih dijele samo vanjske posljedice određenih »nepogodnih« povijesnih zbivanja. Svijest o jedinstvu treba dakle gajiti, a posebnosti, ukoliko su štetne, moraju se »licčiti.« ¹⁴ Jedino u toj spoznaji Rački je vidio spas i mogućnost »duševnog preporoda« »sudbinom skoro na smrt osuđenih slavenskih plemena«. ¹⁵ Provođenje ove »ideje« u praksi zahtijevalo je odlučnu borbu za »književnu uzajamnost slovjensku« kao uvjet da se Slaveni osove na kulturni stupanj što su ga postigli Germani i Romani i da ih prestignu.

Rački nije imao u vidu kulturno jedinstvo Slavena nego samo maksimalno međusobno upoznavanje i zbliženje. Znao je također da kod Slavena nije riječ »o državnom i političkom jedinstvu, jer je u

¹² Joseph F. Zacek, Palacký, The Historian as Scholar and Nationalist, The Hague — Paris 1970.

¹³ Rad JAZU, 5, 1868, 188; Rad JAZU 1, 1867, 45; Književnik, 1, 1864, 131.

¹⁴ Osvrt na 25-godišnje djelovanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1893, 5.

¹⁵ Rad JAZU, 77, 1885; Pet stoljeća hrvatske književnosti, 33, Zagreb 1969, 99.

pojedinih plemena slavenskih narodna osobina poviješću njihovom tako razvijena da svako od njih želi živjeti svojim životom.¹⁶ Karakteristično je za Račkoga da jamstvo za očuvanje i usavršenje osobnosti slavenskih »plemena« ne vidi prije svega u njihovu oslobođenju od tuđe »hegemonije«, u uspjehu borbe za narodnu i državnu ravnopravnost Slavena u Habsburškoj Monarhiji ili u liberalizaciji u Rusiji, nego u pobjedi »ideje«. Poluga osposobljavanja Slavena za njihovu »misiju« moglo je biti samo »veliko pitanje prosvjetno«, tj. puno osvješćivanje slavenskih »plemena« podizanjem njihove naobrazbe i kulture.

Preuzevši od slavenskih »preporoditelja« i iliraca mit o »misiji« Slavenstva unutar čovječanstva, on mu je (zajedno sa Strossmayerom) dao novu dimenziju. Uvjeren da proces usavršavanja čovječanstva nužno vodi prema obuhvaćanju cijeloga ljudskog roda kršćanstvom, smatrao je da je osnovni preduvjet za takvo povijesno usmjerenje u ujedinjenju kršćanskih crkava. Upravo Slavenima Providnost je, prema Račkome, namijenila »zvanje« da povežu istočnu i zapadnu crkvu. Svoje uvjerenje podupirao je određenom historijskom slikom. Upozoravao je da raskol između istočne i zapadne crkve nisu proveli Slaveni nego Grci i Latini. Tvrdio je da između srednjovjekovnih samostalnih slavenskih balkanskih država i katoličke crkve nije bilo sukoba i da su tek u vrijeme turskoga gospodstva Grci i Latini izazvali »vjerski razdor« pa su se pripadnici jednoga te istoga naroda (Hrvati i Srbi) počeli mrziti zbog vjere. Religioznu nesnošljivost i suprotnost »nisu naši oci posijali, nego nam ga strana ruka nametnula«, kaže Rački.¹⁷ Religiozni dualizam sa svim svojim razornim posljedicama nije prema tome sastavni dio slavenske »duše«, štoviše on je u suprotnosti s njome. Rački se, dakle, nadao da se ta dvojnost može prebroditi, pogotovo zato što je slavenska Rusija, koja se može sporazumjeti s Vatikanom, postala glavni oslon pravoslavlja.

Težnja za sjedinjenjem istočne i zapadne crkve ima u ideološkom sustavu Račkoga funkciju povezivanja njegovih osnovnih religioznih uvjerenja s konkretnom situacijom prije svega na hrvatskom i srpskom području. Ujedinjenje crkava, mislio je, oduzelo bi tlo postojećem antagonizmu između Hrvata i Srba i stvorilo uvjete za provođenje u život njegove vizije.

Kada Rački upotrebljava pojam »jedinstvo« ili »sjedinenje«, on ne misli na potpuno stapanje Slavena, Južnih Slavena ili kršćanskih crkava u katolicizmu, nego na zbliženje, na jedinstvo raznolikosti. Rački nije htio da se ponove pokušaji iz vremena križarskih ratova kada se zapadna crkva nastojala nametnuti istočnoj crkvi. Bio je uvjeren da katolička crkva mora postupati u skladu s »duhom vremena«, tj. povezivati kršćanska načela s »narodnom idejom«, dakle

¹⁶ Korespondencija Rački—Strossmayer II, ur. F. Šišić, Zagreb 1929, 317.

¹⁷ Isto, 323.

s borbom nacija za »duhovnu« i državnu samostalnost.¹⁸ Svoj je ideal u tom pogledu prebacio u prošlost, pri čemu su mu »sveslovenski apostoli« »tadanjega probuđenoga Slovjenstva« Ciril i Metodije služili kao uzor.¹⁹ Za nj oni su simbol ujedinjenja obiju kršćanskih crkava jer su znali uskladiti crkveno jedinstvo s »narodnom misli«. Smatrao je da su Ciril i Metodije presadili »autonomni narodni karakter« istočnih »narodnih crkava« i među zapadne Slavene. U to obilježje ne smije se, prema Račkome, dirati jer je ono sraslo s »bićem« Slavena.²⁰

U tom dijelu njegove ideologije izuzetno je važna činjenica da su i Hrvati imali svoju »narodnu« tradiciju u crkvi, tj. narodnu liturgiju i glagoljsko pismo. Sam je Rački dokazao da je Ciril tvorac glagoljice.²¹ Za nj je mnogo značilo to što se glagoljica održala upravo u Hrvata. Učenici Cirila i Metodija usadili su Hrvatima »načelo narodnosti, kršćanstvom prosvjećene«, a slavenska liturgija po rimskom obredu u Hrvata čeka, prema Račkome, »da u povoljnih okolnostih nošena na krilih probuđene narodne svijesti bude uzkrisnuta u nekadanjem sjaju«. ²² Sjedinjenje kršćanskih crkava nije prema tome smjelo i moglo ugroziti ni narodni značaj srpske pravoslavne crkve ni narodnu crkvenu i kulturnu tradiciju u Hrvata.

Dakako da je Rački morao spoznati upravo u času proslave tisućugodišnjice smrti sv. Metodija da su Slaveni, taj »golemi ogranak čovječanstva«, tako podijeljeni u »plemena«, crkve i države, pa su im interesi toliko različiti da se ni s obzirom na svoje zajedničke »apostole« ne mogu približiti. No zacijelo nije odustajao od svoga uvjerenja izraženog povodom enciklike pape Lava XIII. 1880. u slavu Cirila i Metodija. S obzirom na »logiku u povijesti« i na »suvislost u događajih svjetskih«, što je za Račkoga bio izraz božje intervencije u povijesti, njegova vjera u »veliku budućnost i svjetsku misiju Slavenstva«, prije svega u vezi sa sjedinjenjem kršćanskih crkava, bila je nepokolebljiva.²³

Idealizirajući Slavenstvo, Rački ipak nije mislio da su sve osobine slavenske »duše« dobre. Kao i svi »preporoditelji« koji su se

¹⁸ Usp. o tome istovjetnu Strossmayerovu koncepciju npr. u njegovoj okružnici o jedinstvu crkava 1877, Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera I, ur. T. Smičiklas, Zagreb 1906, 377—404, i najnoviju interpretaciju njegovih gledišta na I. vatikanskom koncilu (s franjevačke strane): Ivo Sivrić, Bishop J. G. Strossmayer, New Light on Vatican I, Rome—Chicago 1975. Već poznate podatke iz dosadašnje literature ponavlja Kosta Milutinović, Strossmayer i jugoslovensko pitanje, Novi Sad 1976.

¹⁹ Vienac 12, 1885, 186. Rasprava Račkoga: Vieć i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenkih apostolov (Zagreb 1857) bila je prema Šišiću »prvo modernim naučnim metodom napisano historijsko djelo u našoj historiografiji...« Proslava stogodišnjice, n. dj., 34.

²⁰ Korespondencija II, n. dj., 321.

²¹ Slovensko pismo, Zagreb 1861; Književan rad sv. Cirila i Methoda, Tisućnica slovjenkih apostolah sv. Cirila i Methoda, Zagreb 1863.

²² Vienac 12, 1885, 187.

²³ Korespondencija II, n. dj., 323—4.

uvijek žalili na nedovoljnu aktivnost svoje zajednice i na nedostatak agresivnosti u nje, Rački je manifestacije krajnjeg oportunizma u hrvatskoj i slavenskoj politici u Monarhiji pripisivao tobožnjoj »mirroljubivoj« »duši Slavena, njihovoj »ženskoj«, »golubinskoj«, u šali i »osalskoj« »ćudi.«²⁴

Kao ideolog slavenstva Rački je upirao svoje oči u slavensku Rusiju. Njegova razočaranja i nade u vezi s akcijama ruske službene politike na Balkanu i s očekivanjem da će se ona približiti ideji sjedinjenja kršćanskih crkava ovisili su dakako o političkim situacijama. Prema mišljenju Vatroslava Jagića, Rački je bio naivan jer nije želio napustiti nadu u mogućnost da se u Rusiji probudi interes i za zapadne Slavene i da se napusti isključivo pravoslavna ideologija i politika.²⁵ Uzalud je očekivao sustavnu suradnju ruskih znanstvenih institucija s Jugoslavenskom akademijom, tj. »bratsku svezu slavenske uzajamnosti, bez koje nema spasa, osobito manjim slavenskim plemenom«, ili barem neke iskaze simpatije.²⁶ Veza Račkoga s pojedinim ruskim učenicima i činjenica da su ga oni cijenili nije ga mogla utješiti. Karakteristično je za Račkoga da nije bio spreman osuditi ruske slavenofile koji su se u načelu protivili njegovim i Strossmayerovim stremljenjima, ne samo zato što su potakli vojnu intervenciju Rusije na Balkanu. Za nj je uvijek bilo najvažnije »buđenje« »duše naroda« i njeno spasavanje od tuđinskog utjecaja. S obzirom na slabljenje dotadašnje velike uloge stranaca u ruskoj znanosti, on je pripisao slavenofilima zasluge za jačanje »samosviesti« ruskoga naroda.²⁷

Kada s vanjskoga slavenskoga okvira ideološkog sustava Račkoga pređemo na razinu njegove »jugoslavjenske ideje«, moramo najprije utvrditi da je Rački sebe i svoje istomišljenike smatrao nastavljačima nedovršenoga »duševnog preporoda« što su ga proveli ilirci. Od njih se nadahnuo idejom »povijesne i narodne zajednice u hrvatskoj, u hrvatsko-srpskoj, u južnoslavenskoj u slavenskoj obitelji, rodu.«²⁸ Bio je na čistu da je ilirizam posljedica »velikoga općenitoga pokreta« što ga je izazvala francuska revolucija iz kojeg ni »hrvatski narod« nije mogao biti isključen upravo zato što njegova veza sa »zapadnom prosvjetom«, prije svega njemačkom i talijanskom, dakako samo kod »viših razreda hrvatskoga društva«, nikada nije prekinuta.²⁹

Uz vanjske utjecaje, Rački je u spletu uvjetovanosti ilirizma isticao prije svega neprekinutu književnu predaju u Hrvata. Najviše je

²⁴ Korespondencija, n. dj., I, 221; II, 3.

²⁵ V. Jagić, Spomeni mojega života I, II, Beograd 1930, 1934. U većem broju pisama, što su ih izmijenili Jagić i Rački, riječ je o Rusiji.

²⁶ Зарубежные Славяне и Россия, Документу архива М. Ф. Раевского, 40—80 году XIX века, Москва 1975, 391. O odnosu »jugoslavista«, a posebno Račkoga, prema Rusiji pisao je Freidzon, n. dj., 146—152.

²⁷ I. S. Aksakov i M. N. Katkov, Vienac 23, 1881, 362—4.

²⁸ Pet stoljeća, n. dj., 104.

²⁹ Pet stoljeća, n. dj., 101.

cijenio kod iliraca njihovu akciju »buđenja« hrvatskog naroda iz »dugoga sna«. Upotrebljavao je drastične izraze da označi »duševnu pustinju hrvatske zemlje« u kojoj je počeo »duševni preporod«. Za nj je ilirizam probio »nadgrobnicu« pod kojom je ležala »obamrla sviest« »hrvatskog naroda« ili »obumrli osjećaj narodnog jedinstva« Hrvata i Srba, odnosno Južnih Slavena.³⁰

Kada je započeo »duševni preporod« ilirizma, Hrvati i Srbi nisu se međusobno poznavali a kamoli da bi se približili Slovencima i Bugarima. Nisu bili svjesni toga da su rascijepana i rasipana »jednorodna i jednokrvna braća«, pa su im »zemljopisna imena« bila milija od »narodopisnih«. Rački je želio ići stopama dostignuća iliraca, koji su otvorili vrata hrvatskoj građanskoj kulturi i stvorili »jedinственu i istovjetnu knjigu na temelju jezika«, i uložiti sve svoje snage da se otklone preostale zapreke za zbliženje Hrvata i Srba, odnosno svih Južnih Slavena.³¹ Ilirizam je bio temelj razmišljanja Račkoga jer je proglasio misao o »slavenskoj uzajamnosti« i o »istovjetnosti hrvatskoga i srpskoga jezika, a tim i o istovjetnosti obaju naroda kojima je samo zlokobna prošlost podigla pokrajinske pregrade«. ³² Rački je dakako bio načistu da ilirizam nije vodio izravno prema stvaranju jedinstvene kulturne osobnosti Hrvata i Srba ili čak Južnih Slavena. Osnovna misao iliraca »ujedinjenje, jedinstvo narodno«, tj. Hrvata i Srba, odnosno Južnih Slavena, morala je najprije izvesti preporod »hrvatske knjige i po njoj hrvatskoga naroda«. ³³ Ravnoopravno sjedinjenje Južnih Slavena na kulturnom području, bez diranja u njihove poviješću stečene zasebne osobine i njihova imena, bila je središnji postulat ideologije Račkoga naslijeđen od iliraca još i snažnije izražen.

Razliku između napora iliraca i svojih stremljenja Rački je vidio prije svega u ilirskom imenu, koje je izgubilo svoju funkciju ali je bilo povijesno opravdano. Ilirci koji su željeli »hrvatsko i srbsko ime u knjizi sjediniti i sljubiti u neutralnom imenu, imenu geografičkom, podigoše stijeg ilirstva«, kaže Rački.³⁴ No ime se može mijenjati »a da sama misao ne prestane blagotvorno djelovati.«³⁵

Rački je također definirao pojam »preporod« u »književnosti«. Pod pojmom »književnost« nije razumijevao »lijepu književnost« (fikciju) kao što mi to činimo danas, nego napisane rezultate stvaralaštva na svim područjima ljudske aktivnosti. »Gorostasni prevrati, što ga je izveo »duševni preporod« iliraca, imao je prema Račkome tri osnovna obilježja u »književnosti«: starija hrvatska »književnost« bila je mjesna i pokrajinska, a novija narodna; sta-

³⁰ Isto, 93; Rad JAZU, 5, 1868, 188; Ljetopis JAZU 3, 1888, 98; Isto, 5, 1890, 92.

³¹ Rad JAZU, 1, 1867, 47.

³² Pet stoljeća, n. dj., 102.

³³ Isto, 102.

³⁴ Književnik, 2, 1865, 131.

³⁵ Pet stoljeća, n. dj., 103.

rija je »književnost« bila prepuštena slučaju, dok se »novija književnost« temelji na jasnim ljudskim i narodnim načelima i želi obuhvatiti sva životna područja; starija se »književnost« nadahnula samo stranim uzorima, dok je nova »književnost« samonikla jer joj je glavni zadatak da se bavi izrazima narodne »duše«, njenim »buđenjem« i usavršavanjem. Pojam »preporod« ne odnosi se u Račko-ga samo na »književnost« na narodnom jeziku i prosvjetu. Bio je načistu da je ilirizam utjecao na sve društvene odnose i da je postavio temelje za buđenje i jačanje »duha zajednice« u svim »slojevima društva«. Zacijelo je za nj bilo najvažnije da je ilirizam »probudio« misao i osjećaj »narodne i plemenske skupnosti«, tj. svijest o pripadnosti južnoslavenskoj zajednici i hrvatsku nacionalnu svijest. »Na podlozi jedinstvene narodne naobrazbe pokrajinska se svijest prelieva u narodnu.«³⁶

Dok je Rački potpuno prihvatio i opravdavao ilirsku kulturnu akciju, ocijenio je politički program iliraca zastarjelim i štoviše opasnim u novim uvjetima. Smatrao je da su se ilirci pod pritiskom ugarske države i mađarona i s obzirom na »besvjesticu« koja je tada vladala morali zadovoljiti vrlo skromnim političkim programom, tj. odbijanjem mađarskih napada i zahtjevom za pokrajinskom autonomijom. Prema Račkom, ilirci su se podali iluziji da mogu spasiti »narodno biće« bez izgrađene hrvatske državnosti.³⁷ Bila je to tradicija koju nipošto nije želio shijediti, uvjeren da se kulturna i politička akcija moraju nadopunjavati jer »narodna prosvjeta« ne može postići znatnije uspjehe ako je podvrgnuta političkom pritisku i neliberalnim institucijama. Najbolje uvjete za usavršavanje »duše naroda« daje dakako »samostalna domovina«, tj. »hrvatska država« ili »država Hrvatska«. Zacijelo se ne može pretpostaviti da je Rački vjerovao kako bi se maksimalni uvjeti za kulturno djelovanje mogli postići u Habsburškoj Monarhiji, pretvorenoj u federaciju, prema kojoj je bila usmjerena njegova politička djelatnost, čak i u slučaju provođenja u život hrvatske državnosti. Idealni politički okvir njegovoj jugoslavenskoj »pomisli« mogla je biti samo jugoslavenska državna zajednica.

Imajući pred očima svoj cilj »duševno jedinstvo« najprije Hrvata i Srba, a zatim i ostalih Južnih Slavena, Rački je uvijek polazio od raskola kršćanstva koji je »naš narod« podijelio u dvije »dvjema putima razilazeće se pole«, na istočni i zapadni ogranak. Dvije prosvjetne struje, grčka i rimska, potekle doduše iz istoga kršćanskoga »vrutka«, s vremenom su probile prvobitno »etnografsko« jedinstvo Hrvata i Srba.³⁸ Zadatak je dakle povezati obje struje u »duši naroda«. Uvjeren je da je to moguće jer mu se čini da je »naš narod« kao dio Slavenstva predodređen da bude posrednik između is-

³⁶ Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 6.

³⁷ Listovi jednoga Antiunioniste, Sisak 1870. 39—42. Preštampano u: J. J. Strossmayer i F. Rački, Politički spisi, Zagreb 1971.

³⁸ Rad JAZU, 17, 1871, 161—2.

toka i zapada. Tragove tog posredovanja on nalazi u srpskim i hrvatskim spomenicima koji sadrže elemente bizantskog i romanskog stila.³⁹ Rački zamišlja da bi se »plemenske osebine« možda bile spojile »u narodnu zajednicu«, nosioca samostalne »prosvjete« i državnoga života, da kulturni razvoj nije bio prekinut turskim osvajanjem i da hrvatski narod nije izgubio samostalnu državu.

Jugoslavenstvo Račkoga u svakom je slučaju jedinstvo raznolikosti. Posebna »plemenska« imena Južnih Slavena i velike razlike u njihovoj povijesti ne bi, prema njegovu uvjerenju, smjele biti zapreka zajedničkoj djelatnosti za postizavanje »duševnog jedinstva«. »Srodna plemena« na slavenskom jugu sjedinjuje njihovo »biće«, a sve što ih dijeli nametnuto je izvana kasnijim povijesnim tokom. Prema tome Rački u načelu upire oči u »narod naš u cjelini njegovoj, podignuvši se iznad časovitih ograda, koje su prolazne okolnosti, bile one koliko dugovječne, u njem podigle«. ⁴⁰ Zato je nužna »radnja duha«, koju potiče Rački, da bi se na slavenskom jugu razvila »samostalna historično-kulturna osebnost« koja će se oslanjati na ostale Slavene. ⁴¹ Isticao je često da jugoslavensko ime ne dira »u plemenske osebine, ne vrijeđa plemenskih osjećaja« i da upravo zato može biti zastava oko koje se »na osnovu narodnoga jedinstva« mogu sakupiti pobornici »narodne prosvjete«. Taj ideal postaje kamen spoticanja samo »protivnikom naše narodne zajednice i tjesnogrudnim plemenskim zanešenjakom«. ⁴² Prema tome, povijesna je misija Račkoga da svojom kulturnom djelatnošću ubrzava proces sjedinjenja »duševne moći« pojedinih južnoslavenskih »plemena«, kako bi se postiglo »književno jedinstvo slovjenškoga juga«. ⁴³

U borbi za južnoslavensku »historično-kulturnu osebnost« osnovno je Račkome postići zблиženje Hrvata i Srba. Slože li se oni, pridružiti će im se Slovenci i Bugari. Ističući najčešće da su Hrvati i Srbi jedan narod, dakle jedinstvena »etnografska« cjelina, razdvojeni poviješću na svim područjima religioznoga, državnoga, društvenoga i prosvjetnoga života, želio je prije svega pomoći da se prebrodi ta povijesna dvojnost i da se zapadna i istočna polovica »našega naroda« spoje u »duševnu zajednicu«. Vjerovao je da je to moguće između ostaloga i zato jer više nisu postojala dva izvora »prosvjete« (bizantski i latinski) kao u srednjem vijeku, nego samo jedna »zapadna« kultura, koja se širila po cijeloj Evropi. Smatrajući da je znanost već dokazala kako su Hrvati i Srbi jedan narod, da njihova imena imaju za »podlogu narodnost etnički jednu«, Rački je dakako odlučno osuđivao nametanje jednoga ili drugoga imena. ⁴⁴ Obzorje znanstvene i prosvjetne djelatnosti ne smije biti zastrto

³⁹ Vienac, 51, 1876, 839.

⁴⁰ Rad JAZU, 33, 1875, 228.

⁴¹ Rad JAZU, 17, 1871, 161.

⁴² Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 6.

⁴³ Rad JAZU, 1, 1867, 51.

⁴⁴ Rad JAZU, 86, 1887, 154—5.

»uskim plemenskim granicama«. »Radnja« na »duševnom polju« mora se, prema Račkome, kretati u okviru »jugoslavenske pomisli« u kojoj će Hrvatsvo i Srpstvo naći »jednako dično mjesto«. Taj razvoj mogu »dnevne i prolazne zadjevce pomutiti ali ne odkloniti«. ⁴⁵

Na temelju romantičkoga učenja da je glavni izraz »duše naroda« jezik, što ga je prihvaćao i Rački, polazio je od pretpostavke da se »duševna zajednica« Južnih Slavena može provesti u život samo na temelju jedinstvenoga književnog jezika. Ta je dakako morao biti hrvatski ili srpski jezik koji je već imao iste »slovnike forme« zahvaljujući Karadžiću i Gaju. Rački je dakle vjerovao da bi Slovenci i Bugari mogli prihvatiti hrvatski ili srpski književni jezik u daljoj budućnosti. No dok se to ne dogodi, smatrao je da je potrebno podupirati kulturnu djelatnost na slovenskom i bugarskom jeziku. ⁴⁶ Zacijelo je Rački imao na umu takvu mogućnost, sjećajući se iliraca, koji su se odrekli svoga materinskoga kajkavskog narječja za volju štokavštine. Nije, međutim, pomišljao na to da većina Hrvata govori štokavskim narječjem dok Slovenci i Bugari nemaju s time nikakve veze.

Rački je s obzirom na veliki napredak »jezikoslovja« i povijesni razvoj isticao da valja hrvatsko-srpsku književnost smatrati »za jednu ter istu, razdvoenu jedino azbukom«. Ako se ta »književnost« još ne doživljava kao jedinstvena pojava, razlozi leže izvan nje same, zacijelo u političkim odnosima. Polazeći s toga gledišta, podvrgao je kritici Šafašikovu klasifikaciju jugoslavenskih književnosti, koja je nastala uoči i na početku ilirskoga pokreta, ali je u obliku knjige izašla tek 1865. u redakciji K. Jirečeka.

Rački je dakako odbacio Šafašikovo shvaćanje da je »književnost« na štokavskom narječju srpska, a kajkavska da je hrvatska, pri čemu bi kajkavština bila slovensko narječje, a prvobitni stanovnici Hrvatske (nekadašnje Slavonije) — Slovenci. Prema Šafašiku jezik »pravih Hrvata« štokavaca i čakavaca bio bi samo varijanta srpskoga jezika. Rački je pokazao u kakve je protivrječnosti pao Šafašik jer nije bio kadar da ovo načelo primijeni u svom prikazu hrvatske i srpske književnosti. U suprotnosti sa spomenutim gledištima, on je štokavske i čakavske latiničke pisce svrstao u ilirsku književnost, a kajkavske u hrvatsku. U svojoj kritici Rački je osudio Šafašika što je pisce »koji su rodom pravi Hrvati« pa su pisali hrvatskim jezikom, tj. istim jezikom kao i Srbi, ubrojio u »ilirsku« književnost, a tobožnje Slovence u kajkavskoj Hrvatskoj u hrvatsku književnost. Marulić i Zoranić, koji su svoj jezik nazivali hrvatskim i mnogobrojni ostali renesansni književnici »neidu u nijednu

⁴⁵ Vienac, 22, 1877, 350. Pričajući o svom posjetu Stojanu Novakoviću u Beogradu, Rački kaže da su »razboriti« pripadnici hrvatskog i srpskog »plemena« na čudu »što naravni sporazumak dnevna pitanja iznebuške poremećuju«. Vienac, 4, 1886, 62.

⁴⁶ Pet stoljeća, n. dj., 42.

inu poviest književnu ovoga svijeta, osim u hrvatsku«. Ako je hrvatska književnost pisana istim jezikom kao i srpska, zašto bi onda samo ona bila »ilirska« a ne i srpska književnost, pita Rački. Onda bi kao srpska književnost preostala samo slavenosrpska književnost, čiji jezik zacijelo nije bliži »pučkom ilirskomu« i srbskomu« jeziku od kajkavštine.

Karakteristično je za Račkoga da nije mogao ostati samo pri osudi jednoga djela koje je ugrožavalo »duševno jedinstvo« Hrvata i Srba. Osjetio je obavezu da objasni odakle potječu Safařikove ne-logičnosti. Pripisivao ih je prije svega pogledu iz »sadanjega središta austrijskoga srbstva« (Novi Sad) u godinama 1830—35. na srpstvo i hrvatstvo. Srbi su tada već imali »na pol neodvisnu državu«, a srpska je književnost zaslugom Vuka i drugih pisaca počela cvasti. Dok su dakle Srbi sticali slavu »doma i u inostranstvu« »pod stiegotm imena srbskoga«, »na zemljištu hrvatskom« vladalo je mrtvilo, kaže Rački. U Dalmaciji i Dubrovniku pisalo se »ilirski«, a u Slavoniji »slavonski« ili »ilirski«. Zagrebački su rodoljubi prihvatili jezik »genetičkih Hrvata«, kako to smatra Safařik, dakle štokavštinu. »Nu misleć da će jim poći za rukom hrvatsko i srbsko ime u knjizi sjediniti i sljubiti u neutralnom imenu, imenu geografičkom, podigoše stieg ilirstva«, dok se u Srba vijala zastava sa srpskim imenom. Prema tome, Safařikovo je gledište izraz tadašnjega položaja i mišljenja čak i kod samih hrvatskih pisaca iliraca. Rački je dakle smatrao da nije bilo dobro upotrijebiti ilirsko ime, ali je punim srcem odobravao težnju iliraca da se sjedini »duševno razciepani narod«. ⁴⁷

Izgladivanje zapreka »duševnoj zajednici« Hrvata i Srba, što ga je Rački smatrao svojom glavnom zadaćom, posebno se odrazilo u njegovu odbacivanju mišljenja da su ćirilica i latinica nacionalne oznake srpske odnosno hrvatske kulture. Isticao je da su latinica i ćirilica djelo tuđe, latinske i grčke prosvjete, a ne tvorevina Hrvata i Srba, i da je samo glagoljica slavensko pismo ali se ono nije proširilo na cijeli hrvatski i srpski narod. Te dvije »azbuke« smatrao je nesrećom koja je razdvajala umove i prijetila stvaranjem dviju različitih književnosti. Poznavanjem obiju pisama u svim društvenim slojevima, nadao se prevladavanju te dvojnosti. ⁴⁸

Karakteristično je za Račkoga da je do kraja života smatrao kako je hrvatska »prosvjeta« jaća od srpske. ⁴⁹ Kao predsjednik Jugoslavenske akademije i glavni animator hrvatske znanosti, on je zapravo imao pred očima hrvatsku renesansnu predaju i stanje u vrijeme

⁴⁷ Književnik, 2, 1865, 128—132. (Paul J. Safařik, Geschichte der südslawischen Literatur, II Illyrisches und kroatisches Schriftenthum, III Das serbische Schriftenthum, Prag 1865).

⁴⁸ Isto, 128; Pet stoljeća, n. dj., 43—4; Rački: Srbski predlog od 18. lipnja, Pozor, 150, 1884. (Izvadak preštampan u: V. Novak, Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva (1390—1930), Beograd 1930, 433—36.

⁴⁹ Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 8.

osnivanja Akademije i nije bio načistu s velikim napretkom srpske kulture u toku vremena. Kao tvorac ideološkog sustava koji je poticao širenje hrvatske nacionalne svijesti, što se vrlo polagano širila, a uvijek ju je smatrao izrazom slavenske »duše«, Rački je osuđivao to što su Srbi prekomjerno isticali svoju narodnu svijest i »plemensku« isključivost i nisu htjeli ništa žrtvovati za jugoslavensku zajednicu.⁵⁰

Sada već znamo da hrvatstvo Račkoga počiva na širokoj slavenskoj i južnoslavenskoj podlozi. Odbacivao je pravašku ideologiju »isključivog« hrvatstva kao fanatizam. Bez svoga slavenskoga okvira i oslona, hrvatstvo se ne bi moglo održati. Bilo bi preslabo da se obrani čak i od Mađara. Štoviše, smatra Rački, ni »duševni« preporod hrvatskoga naroda ne bi uspio da se nije temeljio na ideji slavenske uzajamnosti.⁵¹ Osjećaj slabosti i manje vrijednosti, koji potječe iz teškoća nacionalnog »buđenja« kod Hrvata i straha za njihovu budućnost, vidljiv je u Račkoga i u izrazima »mali prezreni hrvatski narod«, »prezreno pleme« ili »nejako djetesce« među evropskim narodima koje se još nije popelo na viši »duševni« stupanj dostojan nacije.⁵²

Kao i bivši ilirci, koji u vrijeme pokreta nisu isticali hrvatsko »plemensko« ime, i Rački je bio uvjeren da je srpsko odbijanje ilirskoga, odnosno jugoslavenskoga imena, koje ne bi brisalo posebno ime i osobnost Hrvata i Srba ali bi izražavalo njihovu »duševnu« zajednicu, bilo povod da se i u Hrvata počne snažnije naglašavati hrvatsko ime.⁵³ U isticanju hrvatstva i definiranju njegova odnosa prema jugoslavstvu leži nova kvaliteta ideologije Račkoga s obzirom na ilirizam.

Zaleći što ne postoji »jedinstvo naroda slovjenjskih na jugu« i što se oni nisu »duševno« upoznali i spoznali da imaju isti cilj, a to vrijedi i za »sveslovjensku svijest«, Rački je izveo zaključak: »Što smo dakle čineći? Budimo najprije svijest narodnu pojedinih plemena; uznastojimo, da prije svega prolitaju pojedine grane — tada će prolitati i celo stablo.«⁵⁴ Zato je Račkome »duševno« i »književno« jedinstvo Hrvata bilo »kategorički imperativ«. Često je isticao da je jugoslavenska »misao« uskrsnula hrvatski narod, da Jugoslavenska akademija ima doduše zadaću da podiže znanost na cijelom slavenskom jugu, ali da služi prije svega hrvatskom narodu i »hrvatskoj domovini« i da štoviše ima »sielo u duši Hrvatstva, a ovo je za sada među južnoslavjenskim plemeni najrazvijenije sa stogodišnjimi prosvjetnima predajama i savezima.«⁵⁵

⁵⁰ Obzor, 41, 1886. (Zablude srpske politike). Preštampano u: Politički spisi, n. dj., 476.

⁵¹ Obzor, 31, 1881. (Stranka prava); Politički spisi, n. dj., 425—6.

⁵² Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 9; Korespondencija I, 75.

⁵³ Obzor, 41, 1886. (Zablude, n. dj.).

⁵⁴ Književnik, II, 1865, 139. Kritika lista »Slavische Blätter« Abela Lukšića.

⁵⁵ Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 8.

Hrvatski je narod, prema Račkome, uz velike teškoće uspio održati svoje »biće«. Od ilirizma bitka se dakle vodi za to »da se hrvatski narod dovine do duhovnoga jedinstva; da se osjeća ne samo po porjetlu i jeziku nego i po prosvjeti, po nadorganičkim svojstvi, jednim: da bude naroden u etičkom značenju«. Zato je prije svega potrebno da se prevlada dvojnost njegova duhovna »bića« u Dalmaciji i »Posavini«. ⁵⁶

U okviru ovih pretpostavki i želja Račkome je bilo vrlo važno da istakne kulturni kontinuitet u Hrvata, ali je smatrao da kontinuitet u institucijama hrvatske državnosti ne postoji. Tvrdio je da se pređi nisu odmetnuli od knjige ni u najtežim ratnim trenucima i da bi oni bili ravnopravni kulturni partneri zapadne Evrope da ih u tome nije spriječio islam. ⁵⁷

Mislim da sam već iznijela dovoljno podataka o uvjerenju Račkoga da osobnost određene nacije čini njezino »duševno jedinstvo«, dok je državna samostalnost nužan okvir da se »duh naroda« može do kraja izraziti. Suprotstavljajući se pravaškoj ideologiji, koja je hrvatsko državno pravo proglasila temeljem održanja i napretka hrvatske nacije, Rački je isticao da ono »ne ima neprekidnosti pravne« i da je stiglo do njegova naraštaja »osakaćeno, raskidano, rasklimano«. Zato je bio uvjeren da je »pravo naravno, narodno« jače od »povijesnoga prava«. Pisano pravo, nastalo u toku povijesnih zbivanja nepovoljnih za hrvatski narod, dapače je često i suprotno s njegovim prirodnom pravom. Velike suvremene promjene u Evropi nisu se, po uvjerenju Račkoga, događale u skladu s povijesnim pravom a često i protiv njega. ⁵⁸ Rački dakle nije načelno polazio od državnoga prava, shvaćajući da je ugarsko državno pravo nadvladalo hrvatsko historijsko pravo, da ugarsko državno pravo ima kontinuitet i da hrvatska politička akcija ne može uspjeti ako se posluži isključivo historijskom predajom. Zato mu se splet »naravnoga« i državnoga prava (pri čemu je »naravno« pravo uvijek na prvom mjestu) činio jedinom mogućnošću u političkoj borbi protiv opasnosti da Mađari odvoje hrvatsku naciju od ostalih Južnih Slavena i da ona na taj način izgubi svoju »dušu«.

Dakako da je za Račkoga sastavni dio prirodnoga prava bila sloboda svakoga »naroda«, »plemena« i čovjeka, prirodna »čovječjem biću«. »Individualne i građanske slobode«, »slobodoumna načela u svim granama državnoga života« na temelju nauka francuske revolucije, mogu se, prema Račkome, razviti do kraja jedino u »samostalnoj državi«. »Slobodoumne uredbe nutrnje« nužno bi odstranile »skrbništvo ugarske države nad hrvatskom kraljevinom«. ⁵⁹ Dvostruka djelatnost Račkoga kao historičara i organizatora znanosti

⁵⁶ Ljetopis JAZU, 5, 1890, 92.

⁵⁷ Rad JAZU, 1, 1867, 47.

⁵⁸ Obzor, 30, 1881. (Stranka prava); Politički spisi, n. dj., 421—2.

⁵⁹ Listovi jednoga Antifunioniste, n. dj., 31. Politički spisi, n. dj., 387.

te kao političara trebala je zacijelo skladno spojiti prirodno i državno pravo te pružiti važnu motivaciju za sudjelovanje pojedinaca u nacionalnom pokretu.

U interpretaciji srednjovjekovne »Kraljevine Hrvatske« Račkome je bilo bitno da istakne »narodni«, slavenski značaj njena državno-ga »bića«. Pozvana da posreduje između »istoka« i »zapada« te da izmiri »plemenske osobnosti« na slavenskom jugu sa zapadnom kulturom, hrvatska se država, prema Račkome, iznevjerila svojoj misiji kada je hrvatska kruna stavljena na glavu ugarskoga kralja. Tada su otvorena vrata svim onim pritiscima i zaprekama koje su ugrožavale i slabile hrvatsku državnu samostalnost. Zvonimirova kruna nestala je u ugarskoj kruni, dok je ugarska država postepeno uništavala bitne osobine hrvatske državnosti.⁶⁰ »U ovoj je svezi hrvatska država utonula, hrvatski se narod onesvjestio, te se ovo blizu pol stoljeća mučimo, da ga k svijesti privedemo.«⁶¹ Zlo nije bilo samo u tome što su »biće« hrvatske države, a time i »duša« hrvatskog naroda bili stoljećima teško ugroženi. Zato što je prestao biti samostalni državni činilac, hrvatski je narod »u novom položaju svojem okrenuo leđa onoj naravnoj zajednici«, tj. »duševnoj« i državnoj zajednici Južnih Slavena. Pored turskoga gospodstva, Rački je upravo svojim hrvatskim »pradjedovima« pripisao povijesnu krivnju što nije nastala južnoslavenska »duševna zajednica« i »državna zadržana«, iako je shvaćao da bi se »plemenska svijest« i bez toga mogla podrediti državnoj zajednici samo s velikim teškoćama.⁶²

Svojim slavenskim »bićem« hrvatska država bila je, prema Račkome, kao stvorena da bude važan činilac u procesu stvaranja južnoslavenske državne »zadruge«. U njoj se izrazio demokratski slavenski duh jer je, prema Račkome, bila organizirana na »slobodoumnim načelima«, uz podjelu vlasti između vladara i naroda, i na slavenskom plemenskom sustavu utemeljenom u župama, tj. krvne su sveze bile jače od zemljišnih.⁶³ Tek u ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici pojačan je proces pretvaranja slavenskih »demokratskih uredbi« u »germanske feudalne« suprotne slavenskoj »duši«. »Izumrće vladalačke porodice«, taj događaj hrvatske prošlosti »koji po dobi pripada davnoj davnini, a u svojih zamašnih posljedicah do naš dosiže«, urodilo je uz ostalo i »dualizmom« između posavske i primorske Hrvatske. Hrvatski plemić u Posavini postao je »feudalnim vlastelinom s kmetovi i neslobodnjaci«, dok se na području primorske Hrvatske stvorilo sasvim drugo društveno uređenje na čelu

⁶⁰ Isto, 9. Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vijeku, Rad JAZU, 31, 1873, 239. Preštampano u: Novak, Antologija, n. dj., 393—8.

⁶¹ Listovi jednoga Antiunioniste, n. dj., 38.

⁶² Rački tvrdi da zametak Nagodbe leži u »griješju« što su ga počinili »naši pradjedovi« kada su ugarske kraljeve podigli na hrvatsko prijestolje.

⁶³ Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU 57, 1881, posebno str. 130. i d.

⁶⁴ Rad JAZU, 17, 1871, 162.

s gradskim plemstvom.⁶⁵ »Umne« i crkvene veze prekinute su. »Bilo narodnoga života« prenijelo se izvan njegovih granica. »Hrvatska postala je tielo bez vlastitoga središta gravitacije, tielo izloženo jačoj privlačnoj sili.«⁶⁶

»Veliki duševni pokret« renesanse, kao staroklasična naobrazba oplođena kršćanskim idejama, mogao je uhvatiti korijena samo u Dalmaciji. Kulturni uspon Dubrovačke Republike, koja je postigla više nego »Trojednica« u osam stotina godina, bio je za Račkoga dokaz što je sve hrvatska država i sav slavenski jug mogao stvoriti da nije izgubio državnu samostalnost.⁶⁷ Jedina misao koja je spajala oba rastavljena dijela hrvatskoga naroda bila je, prema Račkome, potreba obrane kršćanstva od islama. No iz »naravnoga osnova narodnosti« ipak je izašla mogućnost da se »Posavina« postavi na čelo »narodnostnoga pokreta« (tj. u ilirskom pokretu) i da od »obumrle« Dalmacije primi njenu renesansnu kulturu i stvori »prosvjetno ognjište« na kojem se grije »obumrli osjećaj narodnoga jedinstva.«⁶⁸

U logike njegovih ocjena osnovnih povijesnih tokova jasno izlazi opravdanje za uvjerenje i konkretnu djelatnost Račkoga da najprije treba svladati hrvatski »dualizam«, tj. stvoriti »duševno jedinstvo« hrvatskoga naroda i obnoviti njegovu državnu ujedinenjem sjeverne Hrvatske i Dalmacije. Zato jugoslavenska ideologija Račkoga i jest hrvatska nacionalno-integracijska ideologija. »Duševno jedinstvo« hrvatskoga naroda bilo bi dakako uvjet za ravnopravno prevladavanje »dualizma« između Hrvata i Srba, a zatim za »duševnu« i državnu zajednicu Južnih Slavena. Redoslijed toga povijesnog kretanja bio je za Račkoga unaprijed određen.

Svjestan da Hrvate i Srbe dijeli njihova državna tradicija, Rački je znao da se oba »plemena« ili »naroda« ne mogu zbližiti na temelju »historijskoga prava«, nego samo u vezi s njihovim zajedničkim životnim interesima.⁶⁹ To je pretpostavljalo jačanje srpske i bugarske države i političku akciju za hrvatsku državnu u prvoj fazi u okviru Habsburške Monarhije. Svaka od tih država, smatrao je, jača cijelo jugoslavenstvo. Žalostilo ga je što srpska politika nakon Nagodbe nije »u hrvatskoj državi« pomagala »hrvatsku narodnu politiku« u njejoj borbi za zemljišnu cjelokupnost i državnu samostalnost nego je surađivala s Mađarima.⁷⁰ Uvijek je žalio što su na

⁶⁵ Ljetopis JAZU, 5, 1890, 85—7.

⁶⁶ Isto, 86.

⁶⁷ Listovi jednoga Antiunioniste, n. dj., 26—7; Vienac, 13, 1875, 213 (Dubrovnik).

⁶⁸ Ljetopis JAZU, 5, 1890, 91—2.

⁶⁹ U praksi to je gledište posebno došlo do izražaja u njegovu i Strossmayerovu držanju u vezi s bosansko-hercegovačkim ustankom jer su Bosnu i Hercegovinu smatrali zajedničkim srpskim i hrvatskim teritorijem i zato zajedničkom brigom. Usp. Dragutin Pavličević, Odjek bosanskog ustanka (1875—1878) u Sjevernoj Hrvatskoj, Institut za hrvatsku povijest, Radovi, 4, Zagreb 1973.

⁷⁰ Obzor, 42, 1886. (Zablude srpske politike).

slavenskom jugu nastale tri države umjesto jedne državne »zadruga«. No kada je već bilo tako, trebalo je srpsku i bugarsku državu učvrstiti a hrvatsku državu stvoriti kako bi se one mogle ravnopravno spojiti u državnu »zajednicu«.

Zato Rački nije pretpostavljao da bi se Južni Slaveni mogli skupiti oko srpske države kao središta. On je dakako pripisivao srpskoj državi veliku ulogu u oslobađanju Južnih Slavena od turskoga gospodstva i kao političkoj snazi. No morao je osuditi službenu Srbiju, koja od Nagodbe pa sve do smrti Račkoga nije vodila jugoslavensku akciju. Odricao joj je ulogu »Piemonta« koji je bio središte talijanske, a ne pijemontske djelatnosti, dok je službena srpska politika imala, po njegovu mišljenju, osvajačke namjere isključivo u korist srpstva. Žigosao je »zablude«, koje su bile temelj srpske službene politike, a sastojale su se, kako kaže, u negaciji postojanja hrvatskog, bugarskog i slovenskog naroda. Smatrao je tu politiku besmislenom jer srpski narod nema fizičke i moralne snage da izvrši asimilaciju ostalih južnoslavenskih »plemena«. ⁷¹

Rački je znao da pitanje budućeg centra jugoslovenstva smeta zbližavanje Hrvata i Srba. Zato je vjerovao da će se s vremenom stvoriti »naravsko središte, a ne umjetno sastavljeno« koje će biti izraz zajedničke baštine Hrvata i Srba te ostalih Južnih Slavena i njihovih posebnih povijesnih tradicija. ⁷² Bilo bi pojednostavnjeno pretpostaviti da je Rački smatrao kako Srbi treba da prednjače u političkoj akciji jer imaju državu, a Hrvati na kulturnom području jer imaju kulturnu tradiciju od renesanse i centar »narodne znanosti« u Jugoslavenskoj akademiji. Mislim da ćemo se najviše približiti pravom uvjerenju Račkoga ako pretpostavimo da je mislio kako u različitim situacijama, prema mogućnostima, treba da »prednjače« jednom Hrvati, drugi put Srbi. Bugare i Slovence, na periferiji južnoga slavenstva, ne bi zacijelo zapala takva zadaća. No očigledno su i oni kao ravnopravni činioci trebali u jugoslavensku duševnu i državnu zajednicu unijeti svoju tradiciju i svoje »osebina«.

Van svake je sumnje da je jugoslavenska državna zajednica po uvjerenju Račkoga povijesna nužnost koja jedina može osigurati »zvanje« Južnih Slavena. Njihova slabost zapravo potječe iz toga što nemaju »državne zadruge«. Poznato je da je politička akcija Račkoga i Strossmayera bila usmjerena prema federalizaciji Habsburške Monarhije i stvaranju uvjeta za razvoj hrvatske državnosti i u njenu okviru za izgradnju »duševnoga jedinstva« hrvatske nacije. Bila bi to etapa na putu prema južnoslavenskoj državnoj »zadruci«. Jugoslovenstvo Račkoga, koje ne uključuje nestanak »narodnih« osobina jugoslavenskih »plemena«, nego štoviše njihovu izgradnju kao uvjet za njihovu »duševnu« zajednicu i učvršćenje njihove državnosti, ne pretpostavlja stvaranje »jedinствене државе«, nego »zadruge«. Prema Račkome na Balkanu »... federativno jedinstvo jest

⁷¹ Obzor, 41, 1886. (Zablude srpske politike).

⁷² Gross, »Idea Jugoslovenstva«, n. dj., 338—9.

ne samo moguće nego i jedino spasonosno« i on osuđuje službenu politiku Srbije u vrijeme njena sukoba s Bugarskom što ne zastupa taj cilj nego »gaji osvajačkih aspiracija naprama svomu bratu«. ⁷³

U vezi s istraživačkim pitanjem na kojoj je razini slavenstva »duša naroda«, važno je obratiti pažnju upotrebi pojmova »pleme« i »narod« u Račkoga. Jedan i drugi pojam javljaju se u njega kao oznaka na svim razinama slavenstva, tj. za Slavene, Južne Slavene, Srbohrvate i pojedine južnoslavenske nacije. Pojam »pleme« ponekad označava skupinu narodâ istoga porijekla (»slavensko pleme«) ili zajednicu koja nosi u sebi elemente za izgradnju »duše« nacije (»jugoslavenska plemena«). »Pleme« također znači isključivo porijeklo. Mađari su »narod drugoga sasma plemena« ili »narodi slavenskog plemena«. Pojmovi »pleme« i »narod« često se upotrebljavaju kao sinonimi, pa Rački štoviše govori o njemačkom i mađarskom »plemenu«. ⁷⁴ On te termine ponekad naprosto brka. U njega se nalaze izrazi kao »sviest narodna pojedinih plemena« i sasvim obratno »plemenske osobine« ... »jugoslavenskih naroda«. ⁷⁵ Jednom upotrebljava pojam »narod« za Južne Slavene, drugi put za Hrvate i Srbe, treći put za svaku južnoslavensku naciju. Jednom govori o jugoslavenskim »plemenima«, a drugi put o »narodima« (»narodi slov-jenski na jugu«). ⁷⁶ Uza sve isticanje da Hrvati i Srbi imaju »narodnost etnički jednu« i čestu upotrebu izraza kao što su »zapadna« odnosno »istočna polovica našega naroda«, Rački je govorio o Hrvatima i Srbima i kao o dva doduše »istovjetna« »naroda«. ⁷⁷ Kao historičar, istraživao je povijest »hrvatskoga naroda«, a i u političkoj praksi upotrebljava pojam »hrvatski narod«. O nejasnoćama u vezi sa strukturom južnoslavenskih nacija govori i često upotrebljavani izraz »našnac«, »našinstvo«, »naški« u prvih desetak godina funkcioniranja ideologije Račkoga.

Zacijelo nesigurnost i nedosljednost u upotrebi pojmova »pleme« i »narod« u Račkoga i u svih hrvatskih pisaca, koji prihvaćaju i šire jugoslavensku ideologiju, govori o nejasnoćama u vezi s razinom na kojoj je locirana nacija. ⁷⁸ Vidjeli smo da je Račkome kriterij za naciju njena »duša«, ali da ona postoji na svim razinama slavenstva, tj. u Slavena, Južnih Slavena, Srbohrvata i pojedinih južnoslaven-

⁷³ Obzor, 41, 1886. (Zablude srpske politike). Rački kritizira državne institucije Srbije koje se kolebaju »između birokratskog apsolutizma i slobodnjačkoga radikalizma«, nenačetnu borbu političkih stranaka za vlast te unosenje »nazorâ« sa Zapada »koji u pastirskoj i ratarskoj zemlji ne imaju smisla, kano što npr. socijalističke teorije«.

⁷⁴ Listovi jednoga Antiunioniste, n. dj., 24; Književnik, 2, 1865, 139; Obzor, 287 i 288, 1883. (Na Raspuću), Politički spisi, n. dj., 446, 451.

⁷⁵ Književnik, 2, 1865, 139; Rad JAZU, 13, 1870, 162.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Rad JAZU, 86, 1887, 154; Pet stoljeća, n. dj., 102.

⁷⁸ I novi jugoslavenski ideološki sustavi nakon smrti Račkoga nisu bili lišeni tih dilema. Stjepan Radić i Frano Supilo deklarativno se izjašnjavaju da su Hrvati i Srbi jedan »narod«, ali svoju aktivnost posvećuju izgradnji individualnosti hrvatske nacije.

skih nacija. Svoje iskonske osobine »duša« nacije zacijelo dobiva iz slavenstva, ali se njena obilježja najjasnije naziru u pojedinih južnoslavenskih »plemena« ili »naroda«, dok na razinama srbohrvatsva odnosno južnoga slavenstva prevladavaju posljedice zasebnih povijesnih tokova koji su razdvojili prvobitnu zajedničku slavensku »dušu« Južnih Slavena. Zato ideal može biti samo ono jedinstvo koje će u sebi harmonički spojiti te raznolikosti.

Valja imati na umu da je Rački formulirao svoj ideološki sustav kao hrvatsku nacionalno-integracijsku ideologiju u razdoblju kada još ni jedna južnoslavenska nacija nije bila do kraja konstituirana. Nakon tridesetak godina funkcioniranja njegove ideologije nacionalna integracija bugarske, srpske, hrvatske i slovenske nacije bila je uglavnom završena ili se u različitim ritmovima primicala svom kraju. Je li njemu organizacija južnoslavenskih nacija tada postala jasnija? Da li, prema tome, njegovo toliko priželjkivano »duševno« jedinstvo vodi prema stvaranju jedinstvene južnoslavenske nacije putem ravnopravnoga spajanja povijesno izgrađenih »plemenskih« osobina? Ili će južnoslavenska zajednica biti nadnacionalna i moći će harmonično uskladiti posebne »osobine«, povijesno nastale »metke« jer se temelje na zajedničkoj »baštini« slavenske »duše«? Hegemonija jednoga od »plemena« pri stvaranju južnoslavenske zajednice nije za Račkoga dolazila u obzir. U svakom je slučaju krajnji cilj bio još vrlo daleko.

Osnovna motivacija ideološkog sustava Račkoga sastojala se u poticanju kulturne i političke akcije za »duševno jedinstvo« hrvatske nacije i njen državni okvir koji je potreban za postizavanje toga cilja. Razumljivo je dakle da je isticanje hrvatskoga imena bilo za nj sastavni dio njegove jugoslavenske »ideje«. Osuđujući dalmatinske narodnjake (1866) što se u njih »navlaštice izbjegava ime hrvatsko«, on kaže: »Varamo se, da će se oni, koji se plaše hrvatske zastave boriti za narodna prava pod zastavom 'ilirskom' ili 'slovinskom'.«⁷⁸ Smatrao je zacijelo da bez hrvatstva ne može biti ni jugoslavenstva. Načelo i praksa su morali biti u skladu sa središnjim dijelom ideološkoga sustava, s uvjerenjem da se hrvatska nacija ne može razvijati i usavršiti i da mora propasti ako se ne bude izgrađivala na južnoslavenskoj i slavenskoj podlozi i ako se prekine proces koji vodi prema učvršćenju slavenske »uzajamnosti« i zbližavanju Južnih Slavena na prosvjetnom i znanstvenom području. Budućnost hrvatske nacije ovisila je dakle o djelatnosti njezinih »sinova«, ali i o uspjesima »duševnog preporoda« i svijesti o slavenskoj »uzajamnosti« kod drugih slavenskih nacija.

Osnovna poluga da se postigne »duševno jedinstvo« Hrvata, zatim Hrvata i Srba i najzad Južnih Slavena za Račkoga je »narodna prosvjeta«. Samo prosvjećivanjem svih društvenih slojeva na svim životnim područjima od materijalne proizvodnje do obrazovanja i

⁷⁸ Korespondencija Mihovila Pavlinovića, ur. A. Palavršić — B. Zelić, Split 1962, 58.

moralnog usavršavanja moguće je, prema Račkom, »skratiti put« koji vodi do narodne »samosviesti«. To je smisao popularnoga gesla »Prosvjetom k slobodi!« i intelektualne djelatnosti koja se nadahnjivala Strossmayerovom harizmatičnom ličnosti. Međutim, »narodna prosvjeta« sama za sebe ne može postići svoj cilj. Po svojoj prirodi ona mora krenuti od najviših dostignuća ljudskoga uma koja, uz svoj općevječanski sadržaj, uvijek nose obilježja »duše« određenoga naroda. Prema tome »narodna prosvjeta« zaostalih slavenskih naroda ne smije mehanički upijati kulturu romanskih i germanskih naroda jer bi izgubila svoju »dušu«. Ona mora primati svoje obilježje i usmjerenje od vlastite »narodne znanosti«, koja usklađuje opća kulturna dostignuća sa slavenskom »dušom«, a prije svega istražuje oblik i sadržaj »genija naroda« na svim područjima na kojima se izražava njegovo stvaralaštvo.

Bez »narodne znanosti« »narodna knjiga« bila bi više snimka tuđih misli negoli narodnih težnja, a »naši umni plodovi nisu ino već slovjenjski stereotipi njemačkoga ili talijanskoga duha.«⁷⁹ Po Račkome »narodna znanost« je glavno sredstvo i jamstvo za slobodni razvoj »historičko-kulturne osebnosti« Hrvata odnosno Južnih Slavena.⁸⁰ Prema tome »stroga znanost« ili »viša«, odnosno »znanstvena« književnost prethodi »narodnoj prosvjeti«, ona ubrzava proces njene djelotvornosti popularizacijom svojih rezultata u svim »razredima« društva. »Narodna znanost« za Račkoga je glavna brana koja sprečava »asimilaciju« Južnih Slavena s kulturno jačim nacijama i zato joj se posvetio kao organizator Jugoslavenske akademije i historičar.

Rački je redovno isticao velike teškoće u vezi sa stvaranjem »narodne znanosti« u »narodu nerazvijenu« s prekinutom kulturnom tradicijom, »bez oslona na domaću knjigu«, a nasuprot tome velika dostignuća moćnih »narodnih i državnih zadruga« romanskih i germanskih naroda. Cilj »narodne znanosti« bio je dakle da dostigne najviši suvremeni kulturni stupanj.

Taj ideal se, prema Račkome, ne bi mogao provesti u život djelatnošću isključivo u okviru pojedinih južnoslavenskih nacija. »... U ovo doba gajiti na slovenskom jugu plemensko u knjizi samovanje znamenovalo bi njegove narode pripravljati za plien onim ogromnim izobraženim zadrugam.«⁸¹ »Narodna znanost« trebala bi dakle analizom i sintezom združiti ono što je prošlost rastavila, pri čemu bi morala postići jedinstvo raznolikosti. »... Književno sblizenje jugoslavenskih naroda nevrieda im plemenskih osobina ...«⁸² Preko »narodne znanosti« i njena utjecaja na »narodnu prosvjetu«, »svijest zajednice« trebala bi obuhvatiti cijeli život Južnih Slavena i spriječiti da se »plemena« ... »uzprkos svojem srodstvu, među

⁷⁹ Pet stoljeća, n. dj., 43.

⁸⁰ Rad JAZU, 17, 1871, 162.

⁸¹ Rad JAZU, 13, 1870, 162; Novak, Antologija, 354—5.

⁸² Isto.

sobom taru.⁸³ Prema tome »narodna znanost« morala bi izravnati suprotnosti među Južnim Slavenima, podrediti njihovu svijest višoj misli »narodne zajednice«, povezati prošlost sa sadašnjošću, »zaroniti u osjećaj duše naroda«.

Na tom je putu nužna kulturna akcija najprije u okviru pojedinog »plemena« ali uvijek s gledišta buduće južnoslavenske »zajednice« i »slavenske uzajamnosti«. Rački je mnogo puta isticao da je poticaj za Jugoslavensku akademiju potekao iz »duše hrvatstva« i da je kao »prosvjetno središte naše Hrvatske« ona svoje osnovne rezultate dala prije svega u istraživanju izraza te »duše«.⁸⁴ Isto tako opravdavao je činjenicu što je mali broj južnoslavenskih učenjaka izvan Hrvatske surađivao u Akademiji izjavama da su oni vezani »na uže zavičajno zemljište, koje jim valja ponajprije u korist zavičaja a tim i za zajednicu obrađivati.«⁸⁵

Račkome nije bio samo cilj da se »naš narod« oslobodi »duševnoga ropstva« od susjednih razvijenih nacija nego i da se osposobi za doprinos kulturnoj riznici čovječanstva. Naukom u duhu vlastite »osebnosti« i Južni Slaveni priključit će se skupini naroda s raznim jezicima i »osobinama« i pomoći da se »stvvara divno suglasje u divnom svijetu, koje stojeći pod zakonom slobode tiem jest divnije i uzvišenije od sklada u raznolikoj naravi.«⁸⁶ Ta se harmonija mora, dakako, temeljiti na kršćanstvu koje ne može biti u suprotnosti sa znanošću, ono mu je zapravo temelj. Kršćanski i narodni sadržaj »prosvjete« Račkome su zacijelo jedinstvo.⁸⁷

Prema svojoj prirodi, »narodna znanost« se mora širiti iz sobe učenjaka i zahvatiti u sva životna područja naroda. Ona »promiče

⁸³ Rad JAZU, 33, 1875, 228.

⁸⁴ Dakako da je zadatak »narodne znanosti« bio da ispita »dušu« svakoga pojedinog južnoslavenskoga »plemena« ili »naroda«. U svojoj kritici »Glasnika društva srbske slovesnosti« (XVII, 1863) Rački je istaknuo da »Glasnik« u tom broju nije obavio svoju dužnost da »izobrazí srbski jezik«, »razpita i razjasni prošlost srbskoga naroda« i suvremena pitanja srpske kneževine jer je pošao u »tuđu njivu« objavivši samo priloge koji nemaju veze sa srpskom problematikom, Književnik, I, 1864, 440—441.

⁸⁵ Rad JAZU, 86, 1887, 154; Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 8.

⁸⁶ Rad JAZU, 21, 1872, 190.

⁸⁷ Kao katolički svećenik, Rački se, uz Strossmayera, suprotstavljao novim kretanjima koja su ugrožavala kršćansko utemeljenje kulture. Osuđivao je učitelje koji su željeli da se crkvi oduzme nadzor nad školom (Skender Fabković i Ivan Filipović), da su »pošli tragom čifutsko-njemačkoga liberalizma« (Korespondencija I, 176) i bio je vrlo rezerviran prema Mažuranićevoj školskoj reformi, koja je rastavila školu od crkve, iz straha od »bezvjerske« škole. On se također suprotstavljao sveučilišnim profesorima i akademikima koji su bili religiozno indiferentni ili ateisti, te prodiranju utjecaja pozitivističkih učenja. Posebno je osuđivao »naturalističko« shvaćanje u historijskoj znanosti i njegovo učenje da je čovječanstvo »neslobodni dio prirode«, koje se razvija na temelju prirodnih zakona, i uopće »zablude« »pukoga materijalizma« u svim znanostima (Korespondencija III, 239—242; Ljetopis JAZU, 3, 1888, 95 i d.). Bio je dakako protivnik klerikalizma (»jezuitizma«) i svakog poistovjećivanja hrvatstva i katoličanstva. Usp. i Korespondencija M. Pavlinovića, n. dj., 178—180.

sve slojeve naroda, preobrazuje i oživljuje sve javne odnose.⁸⁸ Zato joj »negotovo« društveno i državno stanje u Hrvata i Južnih Slavena silno smeta. Iz učenja o »narodnoj znanosti« izlazi dakle i motivacija za političku akciju jer »... samo slobodan narod, koj si sačuva jezik, običaje, misli i čuvstva, i svoje društveno i državno biće« sposoban je da stvori »narodnu znanost« koja će moći preraditi stečevine ljudske kulture u skladu sa svojim »kulturno-historičkim tipom.«⁸⁹

Kao organizator Jugoslavenske akademije Rački je želio da »narodna znanost« uzme »pod svoje okrilje i uspomene prošlosti i ideale budućnosti.«⁹⁰ Kao historičar imao je posebnu zadaću da uspostavi tu vezu. Svojim istraživačkim radom nastojao je pokazati kako »narodna znanost« treba da djeluje. Poučni i odgojni zadatak njegova rada kao historičara morao se kretati po »zakonih povjestne kritike«. Želio je biti »i kritički i narodni povjestnik.«⁹¹ Kao »naš prvi metodički obrazovani historik naučenjak«, Rački je pripadao Rankeovoj školi i slijedio je njen idealizam i njezine metodološke norme.⁹² U vezi sa spletom uvjetovanosti na slavenskom jugu i s njegovim moralnim zasadama kao katoličkog svećenika, i on je u povijesti vidio samo kretanje ideja. Dakako njegov idealizam nije polazio od same države kao najvišega etičkoga dostignuća kao u Rankeovoj školi, nego od starijega romantičkog učenja kojemu je cilj »duševno« ujedinjenje nacije a država mu je potreban okvir.

Osim toga, Rački se nije bavio samo političkim činjenicama kao Rankeova škola. Tražeći »dušu naroda« na svim područjima povijesnoga života, on je nastojao obuhvatiti povijesno gradivo mnogo šire. Kritizirajući »Hrvatsku povjestnicu« Ivana Tkalčića kao jednostranu kroniku ratova, napisao je: »Život naroda neočituje se u samih krvavih ratovih; s toga nesmije ni poviest koja ima predočiti sliku narodnoga života biti zgolnja poviest vojena.« Ako rat nije posljedica »borbe ideja«, on je samo klanje divljih čopora. »Život naroda, kô što pojedinca neprekinuta je borba, ali život naroda prosvjećena jest borba za duševni napredak, za duševnu ili državnu slobodu, jest borba narodnoga duha proti materijalnom svijetu u knjizi i umjetnosti, jest borba proti nutrnjim i vanjskim preponam na stazi narodnoga razvitka.«⁹³ Historijska znanost mora se, prema Račkome, baviti i crkvenim te državnim institucijama, »književnošću« i umjetnošću. Historijska »kronika«, tj. prepričavanje događaja

⁸⁸ Rad JAZU, 17, 1871, 160.

⁸⁹ Isto, 163.

⁹⁰ Osvrt na 25-godišnje djelovanje, n. dj., 10.

⁹¹ Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka I. Književnik, I, 1864, 35; Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća, Rad JAZU, 2, 1868, 69.

⁹² Proslava stogodišnjice, n. dj., 32 (Šišić); O Rankeovoj školi usp. M. Gross, Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi, Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja, 3, Zagreb 1976, 94—98.

⁹³ Književnik, I, 1864, 133—4.

odnosno izvora, nije za Račkoga dolazila u obzir. »Povjestni pragmatizam« i »reflexije, koje bi pripoviedane čine subjektivizovale, čitaoća povukle na duševno sudjelovanje i celom životu dale neki uzlet«, Račkome su potrebna podloga prezentacije znanstvenih rezultata.⁸⁴

Dakako, djelatnost »narodnoga« i »kritičkoga« povjesničara nije uvijek bilo lako uskladiti. Unoseći svoje ideološke predodžbe u istraživanje povijesnih činjenica, Rački je bio sklon da suviše »modernizira« ona svoja objašnjenja koja su bila najpogodnija za »odgoj« hrvatske inteligencije. Funkcija ideološkog sustava u njegovim historijskim istraživanjima bila je znatna i zato što je nužno morao graditi na vrlo skromnim ili nikakvim temeljima za stvaranje hrvatske historijske znanosti.

S druge strane Račkoga je »stroga historička kritika« upućivala na veliku opreznost pri zaključivanju. Znao je da sakupljanje i objavljivanje historijske građe prethodi svakom solidnom utvrđivanju činjenica i često se želio da autori nisu skloni tome mukotrpnome poslu. Također je bio načistu da treba najprije istražiti pojedinačne povijesne činjenice, a tek onda pristupiti njihovom uopćavanju. »Poslije takovih monografija može se tek misliti na kritičku historiju hrvatsku.«⁸⁵ Rački dakle nije želio napisati pregled hrvatske povijesti bez utvrđenih bitnih činjenica, tj. samo »pragmatički« kriterij bez erudijske znanstvene podloge za nj nije dolazio u obzir. Zaposlen znanstvenoorganizacijskim i političkim poslovima, nije imao dovoljno vremena da sakupi najnužniju dokumentaciju za sintetičku historiju hrvatskoga naroda i nije je nikada napisao iako je želio da Hrvatima bude ono što je Česima bio Palacký.⁸⁶

Upravo učenje o »narodnoj znanosti« dobro pokazuje da je ideološki sistem Račkoga mogao utjecati samo na bogatije građanstvo, njegovu inteligenciju i na svećenstvo. Popularizacija znanstvenih rezultata širenjem »narodne prosvjete« nije bila moguća zbog velikih teškoća pri stvaranju građanskoga društva i u procesu integracije hrvatske nacije. Sam je Rački želio da se »narodna prosvjeta« proširi na sve slojeve. Samo tako moglo bi se na povijesnim temeljima izgraditi »duševno jedinstvo« hrvatske nacije. Zato je također razmišljao o društvu i pokušavao prilagoditi tipična shvaćanja liberalne buržoazije etici katolicizma.

Već sam istakla da je Rački vidio osnovna obilježja slavenskoga duha »čisto hrvatskoga društva« u razdoblju »narodne dinastije« u njegovoj demokraciji, u plemenskom utemeljenju plemstva, u ograničenosti vladarske vlasti i da je tvrdio da su »neslobodne« institucije ropstva i feudalne ovisnosti, unesene izvana, protivne »sla-

⁸⁴ Književnik, III, 1866, 596. Kritika knjige »Život Nikole Zrinskog« od Matije Mesića.

⁸⁵ Korespondencija I, 162.

⁸⁶ Jagić, Spomeni, n. dj., I, 349, II, 100.

venskom« duhu.⁹⁷ I u društvenim su se odnosima odrazile zlokojne posljedice »saveza« između Ugarske i Hrvatske. Za razliku od staroga hrvatskoga plemstva koje je dobro razlikovalo hrvatsko i ugarsko državno pravo, »feudalno plemstvo«, ta »tuđa biljka«, pogotovu nakon pogibije Zrinskoga i Frankopana, više nije imalo nikakve veze s »duhom« naroda koji se održao samo u puku. Zato je Rački osuđivao i hrvatsko plemstvo po rodu i stranu, naseljenu aristokraciju što su pretvorili puk u *misera plebs* i spriječili njegov razvoj.⁹⁸

Kada su prevladala »načela francuskoga prevrata« i obuhvatila državu i »cielo društvo«, pojedinac je počeo tražiti u društvu prikladne oblike za izraz svojih misli i osjećaja, »potisnuti slojevi društva« započeli su borbu za veći utjecaj, a narodi su nastojali postići odgovarajući okvir svom »duhu«, kaže Rački. Ističući da su se pojavile nove sile: građanstvo i seljaštvo, i priznajući građanstvo »prvenstvo u društvu«, Rački je upravo tom »gorostasnom preokretu« pripisao kao posljedicu prevladavanje narodnoga jezika, običaja i predaje u općini, državi, društvu i nauci.⁹⁹ Za razliku od feudalnoga društva, građansko društvo kao takvo nije prema Račkome u suprotnosti ni s kršćanskom ni sa slavenskom »dušom«, ono je štoviše prikladna podloga za njeno »buđenje« i usavršavanje.

Prihvaćajući ideologiju liberalne buržoazije, Rački je dobro vidio veliki jaz između pojedinih društvenih slojeva i u hrvatskom društvu. Znao je da je društvo sastavljeno od različitih »razreda«. Taj pojam označava klase, slojeve i profesionalne grupe. Osnovni su mu »razredi«, »hotvole«, tj. plemstvo, »buržoazija« i seljaštvo, a prostori širenja narodne prosvjete su »velikaške«, odnosno »plemičke dvorane«, »građanske sobe« (ili »krov«) i »obrtnička radionica«. Znanje koje daju prirodne nauke treba da na različit način prodre u sve razrede naroda, da dospije do vlastelina, trgovca, obrtnika i ratara.¹⁰⁰

Prema Račkome društvo se dijeli na tri razreda, odnosno na četiri razreda kada kao posebni »razred« izdvaja svećenstvo. To su »puk«, »srednji« i »izobraženi razred«. Osim o »puku«, Rački govori i o »nižim razredima« kada je riječ o masi. Pojam »srednji razred« zacijelo je identičan s pojmom »građanstvo«, koje je prema svojem povijesnom porijeklu stajalo između plemstva i puka, tj. između najvišeg i najnižeg »stališa«. »Izobraženi razred« zacijelo je inteligencija i bogatije građanstvo. Preradu znanstvenih rezultata u popularnom obliku Rački je smatrao nužnom za »razrede«: »puk« i »građanstvo«, ali na različitim stupnjevima.¹⁰¹ Izričito govori o »srednjoj« i »pučkoj« književnosti, koje bi trebale crpiti iz »znanstvene književnosti«.¹⁰²

⁹⁷ Nutarnje stanje, n. dj., Rad JAZU, 70, 1884.

⁹⁸ Listovi jednog Antiunioniste, n. dj., 19—23.

⁹⁹ Pet stoljeća, n. dj., 95—6.

¹⁰⁰ Pozor, 233, 1861 (Slike iz sabora Trojedne kraljevine. Preštampano u: Politički spisi, n. dj., 351; Rad JAZU, 5, 1868, 189; Rad JAZU, 9, 1869, 188—9.

¹⁰¹ Pet stoljeća, n. dj., 44, 55—6.

¹⁰² Rad JAZU, 50, 1879, 199—200.

Dijeleći »narodno čitateljstvo« na četiri »razreda« prema »čestima našega društvenoga života«, Rački je isticao veliku kulturnu ulogu svećenstva, a neaktivnost i ravnodušnost plemstva prema »narodnoj prosvjeti« i znanosti. Izjavio je da je Jugoslavenska akademija naišla na odziv »više u donjih nego u visokih slojevih«, tj. u građanstvu, a ne u plemstvu.¹⁰³ Dakako, Rački je bio načistu da kod Slavena, a pogotovu kod Hrvata, još nema »strogo narodnoga građanstva, kao moralnoga tiela«, dok oduševljenje pojedinaca brzo nestaje pod različitim pritiscima. Smatrajući građanstvo glavnom pokretačkom snagom modernoga društva, Rački je »narodnoj znanosti« dao osnovnu zadaću »odgajati narodno građanstvo«.¹⁰⁴ Istina, isticao je nužnost »pučke prosvjete« i teškoće stvaranja »osvještenoga puka« koji je zbog feudalnih društvenih odnosa zaostao. Znao je da se »duša naroda« ne može razvijati bez »puka«, koji je u svom »srcu« sačuvao narodni jezik, i da su upravo »tvorine puka«, koje valja proučavati u »narodnoslovnoj« i »narodopisnoj« građi, temelj za upoznavanje »duše« naroda.¹⁰⁵ No u praksi Rački se mogao posvetiti samo »odgoju« građanstva. Njegov nauk nije prodirao u »naš dobri puk«, kako se izražavao Strossmayer, tj. u seljaštvo i sitno građanstvo.

Kako je bogatija buržoazija i njena inteligencija bila samo tanak sloj u nerazvijenom hrvatskom malograđansko-seljačkom društvu, u času smrti Račkoga nije bio postignut ni ideal »duševnog jedinstva« hrvatske nacije, a kamoli Hrvata i Srba te ostalih Južnih Slavena.

Izražavajući isključivo interese i mentalitet bogatijega građanstva, jugoslavenska ideologija bila je klasno ograničena i nije imala oruđa da proдре u šire slojeve. Trebalo ju je prethodno »demokratizirati« u skladu s novim stupnjevima društvene strukture, integracije hrvatske nacije, ideoloških i političkih kretanja. Na mjesto ideološkoga sustava Račkoga stupili su od devedesetih godina novi tipovi jugoslavenske ideologije koji su većinom prekinuli s njegovim romantizmom i tradicionalizmom i formulirali nove sadržaje prikladne za »odgoj« društvenih slojeva iz kojih su potekli. Npr. Stjepan Radić bio je kao mladić pod neposrednim utjecajem Račkoga, a Etbin Kristan, tvorac jugoslavenske ideologije u socijalističkom pokretu kod Slovenaca i Hrvata, počeo je u Zagrebu kao »obzoraški« novinar oduševljen za jugoslavensku tradiciju u duhu Račkoga i Strossmayera.

Ograničeno doduše na tanak društveni sloj, djelo se Račkoga nastavilo u novim tipovima hrvatske jugoslavenske ideologije sa širom društvenom podlogom. Njegova vizija stvorena od maštanja, predodžaba, mitova i trijeznih ocjena zbilje na slavenskom jugu u postilirskom razdoblju morala je u promijenjenim uvjetima prepustiti

¹⁰³ Ljetopis JAZU, 5, 1890, 83.

¹⁰⁴ Pet stoljeća, n. dj., 56.

¹⁰⁵ Rad JAZU, 41, 1877, 228; Ljetopis JAZU, 4, 1889, 47 i d.

mjesto novim shvaćanjima. Njegov ideološki sustav sastavljen od dijelova u točno određenim odnosima, razgrađivali su drugi ideolozi, ali su kretali dalje upravo na temelju rezultata njegova stvaralaštva.

Kao svaki značajni ideološki sustav, učenje Račkoga doživjelo je svoje dezinterpretacije u okviru drugih ideologija. Korišteno je s jedne strane kao opravdanje unitarizma u staroj Jugoslaviji, ali i kasnije, dok je s druge strane osuđivano kao tobože »protuhrvatsko«. U svakom slučaju jugoslavenska tradicija u Hrvata, koju je u njenim osnovnim dijelovima oblikovao Rački, ima još i danas svoju funkciju i zato predstavlja izazov historičaru da je temeljito istraži.

ÜBER DAS IDEOLOGISCHE SYSTEM F. RAČKIŠ

Die Vf. versucht die Struktur des ideologischen Systems Rački als eine Phase der jugoslawischen Variante der kroatischen nationalen Integrationsideologie zu erklären. Es handelt sich um eine Ideologie, die sich zwischen dem Illyrismus und der Moderne entwickelte. Ihr Kernstück wird im Verhältnis des Jugoslawismus zum Kroatismus gesehen.

Auf Grund der Lehre vom »Volkgeist« betonte Rački die »see-lische« Gemeinsamkeit der Slawen und daher auch die Notwendigkeit ihrer literarischen Wechselseitigkeit, wobei er die von Gott gewollte Mission der Slawen, besonders der Südslawen, im Kampf für die Wiedervereinigung des westlichen und des östlichen Christentums sah. Seine »jugoslawische Idee« sollte, als Erbe und Modernisierung des Illyrismus, zur gleichberechtigten Vereinigung der Südslawen führen. Dabei müssten die geschichtlich gewachsenen Traditionen der einzelnen südslawischen »Stämme« erhalten bleiben. Diese Einheit der Verschiedenartigkeiten könnte in einer südslawischen Staatsgemeinschaft verwirklicht werden. Rački lehnte daher die Ausdehnung der nationalen Namen der Serben oder der Kroaten und deren Staatstraditionen auf das ganze südslawische Gebiet entschieden ab, war aber überzeugt, dass die Annäherung aller Südslawen (d. h. der Kroaten, Serben, Slowenen und Bulgaren) vorerst vom Verhältnis der Kroaten und der Serben abhängt und sich in fernerer Zukunft auch auf ihrer Literatursprache gründen müsste.

Die künftige kulturelle und auch staatliche Vereinigung der Südslawen setzte nach Rački die Stärkung der Nationaleigenschaften sowie der kulturellen und der staatlichen Traditionen der einzelnen südslawischen Nationen voraus. Obwohl für ihn das Naturrecht immer vor dem historischen Staatsrecht stand, glaubte er am besten für die künftige Vereinigung der Südslawen wirken zu können, wenn er sich als Politiker für die Vereinigung Nordkroatiens mit Dalmatien und den Ausbau der traditionellen kroatischen Staatlichkeit in moderner Form einsetzte, und als Historiker des kroatischen mittelalterlichen Staates zur Mobilisierung der Kroaten im Kampfe um ein freies politisches Leben beitrug. Aus demselben Grunde wollte er als Historiker und Organisator der wissenschaftlichen Forschung im Rahmen der Jugoslawischen Akademie die Entwicklung der na-

tionalen Bildung der Kroaten fördern und ihnen ihre »nationale Wissenschaft« als bedeutenden Antrieb zur Erhaltung und Vervollkommung ihrer nationalen Identität schaffen.

Račkis System war daher die Förderung der »seelischen Einheit« der kroatischen Nation und ihres staatlichen Rahmens als Mittel zu diesem Ziel. Darum erklärt Vf. das System Račkis als kroatische nationale Integrationsideologie. Natürlich war Račkis kroatisches Prinzip und seine kulturelle und politische Praxis im Einklang mit seinem Jugoslawismus. Er lehrte, dass der Geist der kroatischen Nation ein slawischer sei und dass sie daher wegen der Gefahr, die von ihren starken Nachbarn drohte, zugrunde gehen müsste, wenn sie sich nicht durch slawische Wechselseitigkeit und besonders durch die kulturelle Annäherung der Südslawen erhalten und vervollkommen könnte.

Die Rački-Ideologie umfasste nur das kroatische Bildungsbürgertum und den mit ihm verbundenen Klerus. Sie entwickelte eine Gesellschaftsinterpretation, durch den Versuch, die Lehren des liberalen Bürgertums mit den christlichen Normen zu verbinden. Der enge Klasseninhalt zusammen mit den veränderten Verhältnissen in der Habsburgermonarchie und auf dem Balkan war teilweise der Grund, dass diese Ideologie in den achtziger Jahren nicht mehr funktionieren konnte. Sie wurde am Ende des Jahrhunderts durch neue Varianten »demokratisiert« und verändert.